

DOI 10.33099/2618-1614-2020-11-2-3-13
УДК 355:327.7(477)“1939/1945”

С. П. Корнійчук,

*начальник Генерального штабу Збройних Сил України,
генерал-лейтенант,*

В. М. Грицюк,

*кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий
співробітник науково-дослідного центру воєнної історії
Національного університету оборони України
імені Івана Черняхівського,*

О. Є. Лисенко,

*доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії
України періоду Другої світової війни Інституту історії
України НАН України,*

О. І. Покотило,

*кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник
науково-дослідного центру воєнної історії Національного
університету оборони України імені Івана Черняхівського*

Визнання внеску України в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні лідерами Об'єднаних Націй

У статті розкриваються роль та місце українського чинника в подіях Другої світової війни. Здійснено аналіз перебігу воєнних дій на території республіки, задіяності людських і матеріальних ресурсів різними акторами збройного протистояння. Схарактеризовано внесок народу України в перемогу над нацизмом, фашизмом і милітаризмом, досягнуту в співдії з Об'єднаними Націями. Розглядається низка проблем, що мають дискусійний характер, зокрема про кількість українців, які перебували на фронтах війни та в лавах руху Опору, людські й матеріальні втрати України тощо. Висвітлюються перипетії, що супроводжували участь України як суб'єкта міжнародного права в заснуванні Організації Об'єднаних Націй. Окреслено наслідки війни для українського народу.

Ключові слова: Друга світова війна, театри воєнних дій, антигітлерівська коаліція, Об'єднані Нації, держави Осі, Україна, міжнародні відносини, наслідки війни.

© С. П. Корнійчук, В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко,
О. І. Покотило, 2020

Постановка проблеми та аналіз останніх публікацій. У радянський період Україна у Другій світовій війні традиційно розглядалася крізь призму її участі у «Великій Вітчизняній війні» СРСР. Тема «Перемоги» стала однією із центральних, стрижневих конструктивів радянської ідеології та пропаганди. Напрацювання радянських істориків у цій тематичній ніші й у такому теоретичному руслі акумулювалися в підсумкових багатотомних виданнях [1–3].

Після розпаду Радянського Союзу, відновлення української державності та з початком демократизації суспільства розпочався пошук україноцентричної версії Другої світової війни, яка апіорі мала деконструювати радянський міф про «Велику Вітчизняну». До певного часу частина вітчизняних істориків спрямовувала свої зусилля на те, щоб показати місце України в радянській концепції «Великої Вітчизняної» [4–6].

Запропоновані М. Ковалем та розвинуті в низці інших публікацій нові підходи позначили основні маркери подолання радянської версії війни [7, 8]. Переосмислення історії Другої світової війни на ділянці українського історичного та політичного нарративу реалізується на тлі протистояння російській імперській ідеології [9–16].

Зарубіжні вчені свій науковий інтерес, пов'язаний з Україною, обмежують переважно окремими епізодами з перебігу воєнних дій, проблемами примусової праці, Голокосту і терору окупаційної доби, військового полону, колаборації, руху Опору [17–22].

Метою статті є з нагоди 75-ї річниці завершення Другої світової війни нагадати громадськості про роль та місце України у Другій світовій війні, окреслити її внесок в перемогу Об'єднаних Націй над блоком держав Осі та встановлення миру в повоєнному світі, участь у створенні ООН.

Виклад основного матеріалу

Відповідно до Закону України № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» від 9 квітня 2015 р. в Україні щороку 8 травня відзначається День пам'яті та примирення, 9 травня відзначається державне свято – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (День перемоги). Таким чином Україна розпочала нову традицію відзначення (а не «святкування») завершення Другої світової війни в європейському дискурсі пам'яті та примирення. Такий підхід відповідає резолюціям Генеральної Асамблеї ООН № А/RES/59/26 від 22 листопада 2004 р. та № А/RES/64/257 від 2 березня 2010 р.

Друга світова війна – наймасштабніше збройне зіткнення в історії людства. У вир глобального воєнного конфлікту середини ХХ століття потрапила 61 держава із 67 (за іншими підходами – 74) існуючих на той час. Воєнними діями була охоплена територія 40 країн Європи, Азії, Африки і простори морів та океанів.

До збройних сил воюючих сторін, за різними оцінками, були мобілізовані від 110 млн до 128 млн осіб. Загальні людські втрати воюючих сторін сягнули 60–85 млн військовиків і цивільного населення [23, с. 150–151; 24]. За підрахунками вчених, до 62% втрат становило цивільне населення, 25% припали на військовиків антигітлерівської коаліції (Об'єднаних Націй, «союзників» – в англо-американській термінології), 13% – на блок країн Осі [25].

Через низку причин суб'єктивного та об'єктивного характеру визначити точно загальні людські втрати у Другій світовій війні неможливо. Це питання перебуває радше в політичній, ніж у науковій площині. Із часом простежується тенденція до заявлення про більшу кількість втрат учасниками глобального воєнного конфлікту. Так, Б. Урланіс через 15 років по війні вважав число 50 млн загальних людських втрат значно завищеним та орієнтувався на 30 млн [26, с. 402–403]. Сучасні дослідники говорять про загальні втрати у Другій світовій війні в межах 60–85 млн. Керівництво Російської Федерації визначає втрати СРСР у 27 млн. Оцінка втрат Китаю зросла від 5 млн до 20 млн, Японії – від 2,5 до 3,1 млн осіб. Водночас існувала практика завищувати втрати противника. Наприклад, радянські історики та демографи оцінювали втрати Німеччини в 13 млн осіб [27, с. 151], тоді як їхні колеги з ФРН на початку 50-х років схилялися до кількості втрат німців понад 6,5 млн [28, с. 592–604]. Сучасні оцінки варіюються в межах 7–8 млн [24].

За останніми показниками, заявленими керівництвом держав та науковцями, найбільших людських жертв зазнали: СРСР (до 26,6 млн), Китай (близько 20 млн), Німеччина (близько 7,4 млн), Польща (до 5,8 млн), Японія (3,1 млн), Югославія (1,7 млн), Румунія (1,2 млн). Втрати союзників Радянського Союзу за антигітлерівською коаліцією Великої Британії (450,9 тис.) та США (419,4 тис.) були дещо меншими, але також болісними й відчутними. Франція зазнала загальних втрат у людях у 600 тис. осіб. Союзниця Третього Райху Італія втратила близько 500 тис. осіб [24].

Перебіг і результати Другої світової війни напряму залежали від економічного потенціалу воюючих держав. Один з основних його показників – валовий внутрішній продукт країн. Професор Кембриджського університету Марк Гаррісон підсумував його рівні за роки війни і порівняв їх щодо учасників антигітлерівської коаліції та країн Осі (див. *табл. 1*) [29, р. 10]. Упродовж усієї війни економічний потенціал союзників удвічі та більше переважав потенціал країн Осі.

Найвищих показників досягла мілітаризація економіки провідних держав світу. Військові витрати сягнули 1 трлн 117 млн дол. США в еквіваленті цін періоду Другої світової війни (на воєнні зусилля спрямовувалося від 50% до 70% національного доходу учасників війни) [27, с. 147–148]. Від 1943 р. СРСР спромігся забезпечити виробництво: літаків до 40 тис. на рік, танків і самохідних артилерійських установок (САУ) – до 30 тис.,

Таблиця 1

Валовий внутрішній продукт великих країн у роки Другої світової війни (у млрд дол. США)

	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Союзні країни								
США	800	869	943	1094	1235	1399	1499	1474
Велика Британія	284	287	316	344	353	361	346	331
Франція	186	199	82	–	–	–	–	101
Італія	–	–	–	–	–	–	117	92
СРСР	359	366	417	359	318	464	495	396
Усього	1629	1721	1758	1797	1906	2224	2457	2394
Країни Осі								
Німеччина	351	384	387	412	417	426	437	310
Франція	–	–	82	130	116	110	93	–
Австрія	24	27	27	29	27	28	29	12
Італія	141	151	147	144	145	137	–	–
Японія	169	184	192	196	197	194	189	144
Усього	685	746	835	911	902	895	748	466
Співвідношення								
Союзники / країни Осі	2,4	2,3	2,1	2,0	2,1	2,5	3,3	5,1

гармат – до 120 тис., мінометів – до 100 тис., кулеметів – до 450 тис., гвинтівок та автоматів – до 5 млн [23, с. 827]. За підрахунками американських воєнних істориків В. Мюррея та А. Міллетта, пік виробництва основних зразків озброєння та військової техніки у США припав на 1943 р. (літаків – 85,9 тис., танків і самохідних гармат – 29,5 тис., артилерійських систем – 67,5 тис.), у Великій Британії – на 1944 р. (літаків – 26,5 тис., танків і самохідних гармат – 4,6 тис., артилерійських систем – 12,4 тис.), у Німеччині – на 1944 р. (літаків – 39,8 тис., танків та самохідних гармат – 22,1 тис., артилерійських систем – 41 тис.) [22].

Загальна кількість вироблених воюючими країнами озброєння та військової техніки, за підрахунками М. Гаррісона, подана в *таблиці 2* [29].

Таблиця 2

Загальна кількість озброєння та військової техніки, вироблених за шість років Другої світової війни воюючими країнами

Озброєння та військова техніка	Союзні країни	Країни Осі
Танки і САУ	227 235	52 345
Артилерія	914 682	180 141
Міномети	657 318	100 000
Кулемети	4 744 484	1 058 863
Вантажівки	3 060 354	594 859
Літаки	633 072	208 908
Кораблі	2588	1461

Роль та місце України у Другій світовій війні особливі. Починаючи від вересня 1939 р. частина території України перебувала в епіцентрі бойових дій. Війна пройшла крізь життя кожної української родини і є вагомим складовою історичної пам'яті українського суспільства. Звитяжним та жертвним був шлях до перемоги Об'єднаних Націй над країнами Осі воїнів-українців. У листі В. Черчилля до віце-прем'єр-міністра Клементя Еттли йдеться про те, що саме українці найбільше постраждали у війні та «добре боролися» [30, с. 206].

Від самого початку війни близько 120 тис. українців боролися проти нацистів у складі польської армії. У наступні роки українці воювали в арміях союзників: Великої Британії та Канади (близько 45 тис. осіб), США (до 80 тис.), Франції (близько 6 тис.).

Українці взяли активну участь у русі Опору на окупованих ворогом територіях. На теренах України чинили спротив окупантам понад 200 тис. осіб, об'єднаних у підпільні групи й організації, партизанські загони і з'єднання [31, с. 13]. Значна частина українського населення також брала участь у бойових діях на боці УПА (від 200 тис. до 400 тис. упродовж 1939–1950-х рр.), долучаючись до ведення бойових дій проти Вермахту.

Водночас найбільше українців воювали проти гітлерівців у складі Червоної армії [32, с. 58].

Згідно з твердженням Г. Кривошеєва, військові комісаріати призвали з території УРСР 12,5% громадян республіки (близько 5,2 млн), тоді як у РСФСР – 22,7% [33; 34, с. 79; 35, с. 107].

Однак слід ураховувати ще й тих вихідців з України, які перебували на дійсній військовій службі до початку німецько-радянської війни. Унаслідок прихованої мобілізації під виглядом навчальних зборів у травні–червні 1941 р. був проведений призов 802 тис. осіб приписного складу під виглядом військово-навчальних зборів та інших заходів. Серед них понад 271 тис. осіб (33%) були мобілізовані військкоматами Київського особливого, Одеського та Харківського військових округів [36, с. 252–253]. Перед мобілізаційними заходами списочна чисельність Червоної армії становила 4 275 713 військово-службовців, флоту – 390 142 [36, с. 254]. Отже, і частка військовослужбовців родом з України мала би бути близькою до 1 540 тис. Таким чином, у лавах радянських Збройних сил на початок війни з гітлерівською Німеччиною мало би налічуватися близько 1,8 млн вихідців з УРСР.

З початком німецько-радянської війни в 1941 р. на території УРСР були призвані 3 184 700 осіб, а в період вигнання нацистських окупантів у 1943–1944 рр. – 3 692 500 осіб, причому 600–900 тис. осіб повторно [37, с. 67].

Отже, у складі радянських збройних сил у роки Другої світової війни перебували до 8 млн уродженців України.

Українцям довелося воювати на різних театрах воєнних дій. Однак найбільше – саме на своїй землі. Саме на південній ділянці Східного фронту зосереджувалися головні сили Вермахту (від 57,1% до 76,7% загальної кількості дивізій). Україна від початку війни опинилася

в самому центрі кровопролитних боїв. Мільйони солдатів та офіцерів билися за Україну в 30 загальновійськових, 6 танкових, 7 повітряних арміях, 8 кавалерійських корпусах РСЧА [7, с. 113–115]. З 51 стратегічної операції Радянських Збройних Сил 15 були проведені на території України (див. *табл. 3*). Стратегічні операції, у свою чергу, складалися з фронтових та армійських операцій. На території України війська провели 68 фронтових операцій, з них 52 у рамках стратегічних і 16 самостійних фронтових операцій [38; 39].

Ще до початку нацистського нападу радянське керівництво вважало південно-західний напрямок головним і зосереджувало тут основні ударні угруповання. «Станом на 21 червня 1941 р. співвідношення сил та засобів протилежних сторін, визначених для ведення збройної боротьби на теренах України, було таким: 70 стрілецьким, танковим, механізованим та кавалерійським дивізіям, 19 прикордонним загонам та 4 полкам НКВС, 14 укріплені райони, 2 повітрянодесантним корпусам, 24 окремим з'єднанням та частинам артилерії РГК з радянського боку протистояли 57 ворожих дивізій та 13 бригад (1,7 : 1); у другому стратегічному ешелоні з радянського боку розгорталася 21 дивізія з кінцевим терміном зосередження до 10 липня; до 4 липня було заплановане виділення 4 дивізій Вермахту для підсилення групи армій «Південь» (5,2 : 1); у бойових з'єднаннях і частинах Червоної армії першого стратегічного ешелону на території України налічувалося 1 094 500 особового складу, їм протистояли 992 тис. військовиків гітлерівської коаліції (1,1 : 1); радянські війська мали 19 188 гармат і мінометів проти 15 940 у німців та їхніх союзників (1,2 : 1), 5 528 танків проти 725 (7,6 : 1), 3472 справні літаки у з'єднаннях радянських ВПС та 801 літак ВМС проти 800 літаків Люфтваффе та 500 з румунських ВПС (3,3 : 1), бойових кораблів – 232 Чорноморського флоту і річкових флотилій на Україні проти 29 з румунських ВМС (8 : 1)» [40–42]. Розрахунки співвідношення сил і засобів сторін на теренах України, зроблені вперше одним із авторів цієї статті, використані в напрацюваннях науковців Українського інституту національної пам'яті [40].

З початком німецько-радянської війни на території України відбулися кілька великих битв: танкове бойовище на Волині свого часу стало найбільшим за чисельністю задіяної бойової техніки; за оборону Києва, Одеси, Севастополя вболівали у країнах усього світу, які боролися проти держав Осі. В Україні після трагедії «уманського котла» (понад 100 тис. оточенців) у вересні 1941 р. відбулася найбільша у світовій мілітарній історії катастрофа – київське оточення, в якому були знищені війська п'яти радянських армій Південно-Західного фронту, а кількість полонених сягнула 665 тис. осіб. До кінця 1941 р. у німецькому полоні опинилися понад 1,3 млн українців. Наступного року в травні німецькі операції в районі Харкова та «Полювання на дроф» на Керченському півострові поповнили трагічний перелік «котлів» і концтабори з полоненими. Дещо згодом, у липні, приєдналися до

Кількісна характеристика найбільших стратегічних наступальних операцій РСЧА

Назва операції	Тривалість, днів	Просторовий розмах, км		Бойовий та кількісний склад радянських військ на початок операції					Людські втрати в операції			
		ширина	глибина	Кількість структур	Людей, залучених до операції	Гармат і мінометів	Танків та САУ	Літаків	Безповоротні	Санітарні	Усього	Середньодобові
Московська стратегічна наступальна операція (5 грудня 1941 р. – 7 січня 1942 р.)	34	1000	100–250	Фронтів – 2,5, дивізій – 105, бригад – 44	1021700	13500	1170	615	139586	231369	370955	10910
Сталінградська стратегічна наступальна операція (19 листопада 1942 р. – 2 лютого 1943 р.)	76	850	150–200	Фронтів – 3,5, дивізій – 74, корпусів – 7, бригад – 34, УР – 9	1143500	15500	1463	1216	154885	330892	485777	6392
Орловська стратегічна наступальна операція «Кутузов» (12 липня – 18 серпня 1943 р.)	38	400	150	Фронтів – 2,5, дивізій – 82, корпусів – 8, бригад – 14, УР – 3	1287600	21 000	2400	3000	112529	317361	429890	11313
Білгород-Харківська стратегічна наступальна операція «Рум'янцев» (3–23 серпня 1943 р.)	21	330–400	140	Фронтів – 2, дивізій – 50, корпусів – 11, бригад – 5	1144000	12000	2400	1300	71611	183955	255566	12170
Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (24 грудня 1943 р. – 17 квітня 1944 р.)	116	1300–1400	250–450	Фронтів – 5, дивізій – 188, корпусів – 19, бригад – 13, УР – 5	2406100	28654	2015	2600	270198	839330	1109528	9565
Білоруська стратегічна наступальна операція (23 червня – 28 серпня 1944 р.)	68	1100	550–600	Фронтів – 4, дивізій – 168, корпусів – 12, бригад – 20, УР – 7	2331700	36000	5200	5300	178507	587308	765815	11262
Берлінська стратегічна наступальна операція (16 квітня – 8 травня 1945 р.)	23	300	100–220	Фронтів – 3, дивізій – 161, корпусів – 20, бригад – 15, УР – 2	1906200	41600	6250	7500	78291	274184	352475	15325

Примітки:

1. Цифрові показники взяті за: Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / [Г. Ф. Кривошеев, В. М. Андроников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин]. – М. : Вече, 2009. – 384 с.

2. Види врахованих з'єднань: дивізії – лише стрілецькі, повітрянодесантні, кавалерійські; корпуси – лише танкові, механізовані; бригади – лише танкові, механізовані, мотострілкові, самохідно-артилерійські; УР – лише укріплені райони (з'єднання приблизно дорівнюють дивізіям).

своїх товаришів за колючим дротом покинуті радянським командуванням напризволяще оборонці Севастополя.

«На теренах України у 1943–1944 роках зосереджували основні зусилля головні гравці воєнного протистояння – нацистська Німеччина та Радянський Союз. Обставини склалися так, що того часу Україна стала епіцентром воєнних дій у Європі. Битва за Дніпро, а потім за Правобережну Україну стали одними з найбільших стратегічних операцій у Другій світовій війні. Зокрема, Дніпровсько-

Карпатська стратегічна наступальна операція виокремлюється серед стратегічних операцій найвищими показниками за кількістю залучених сил і засобів, просторовим розмахом, втратами» [15]. З метою реалізації воєнно-політичних планів наприкінці 1943 р. на території України були зосереджені найпотужніші угруповання військ: понад 4 млн військовиків з обох сторін, 45 тис. гармат і мінометів, 4 тис. танків та майже 4 тис. літаків [15; 43].

До початку наступу на Правобережній Україні на 1400-кілометровому фронті радянське командування розгорнуло 167 стрілецьких і 9 кавалерійських дивізій, 11 танкових і 8 механізованих корпусів. У середньому на одну стрілецьку дивізію припадало 8 км фронту. На початок операції 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські фронти налічували 2 406 тис. солдатів та офіцерів, 28 654 гармат і мінометів, 2037 танків та САУ, 2600 літаків. Під час операції війська постійно підсилювалися: з територій, які залишив противник, були мобілізовані 766 334 особи, крім того, направлено в частини 60 401 особу маршового поповнення (63% від усього призову до радянських Збройних сил за перший квартал 1944 р.); у цей самий час надійшло з військовобудівних та ремонтно-відновлювальних підприємств 4655 танків і САУ (74,4% від усіх отриманих за цей час Червоною армією), 4803 гармати і міномети (49,2%) [44, с. 623]. Перерозподіл сил і засобів здійснювався також за рахунок стратегічних резервів та перегруповувань військ із інших стратегічних напрямків і театрів воєнних дій. З радянського боку додатково до операції були залучені: 2-й Білоруський фронт, 47-ма, 61-ша, 70-та армії, 2-га, 4-та і 6-та танкові армії (останню сформували вже під час операції), 6-та повітряна армія (які охоплювали шість танкових і два механізовані корпуси, 33 дивізії) [43].

«Радянським військам протистояла група армій «Південь» (командувач – генерал-фельдмаршал Манштейн) і група армій «А» (командувач – генерал-фельдмаршал Клейст), загалом 93 дивізії, зокрема 18 танкових і 4 моторизовані, а також дві моторизовані бригади. Групи армій «Південь» та «А» підтримував 4-й повітряний флот. Німці та їхні союзники мали 1760 тис. солдатів та офіцерів, 16 800 гармат і мінометів, 2200 танків і штурмових гармат, 1460 літаків для дій в Україні. Для поповнення втрат гітлерівське командування було змушене в січні – першій половині квітня підтягти на південну ділянку фронту 40 дивізій і 4 бригади з резерву Головного командування й інших країн, не враховуючи поточного поповнення діючих тут військ людьми, бойовою технікою та озброєнням» [45, с. 276].

Бойові дії розгорнулися на фронті 1400 км. Глибина просування радянських військ сягала 250–450 км. Операція тривала 116 діб. За всю війну це був єдиний стратегічний наступ, у якому одночасно взяли участь усі шість радянських танкових армій. Ці та інші грандіозні події найважчої та найжорстокішої з усіх воєн, котрі будь-коли розгорталися на теренах України, досліджували автори цієї статті [45, с. 208–302].

Загальні втрати радянських військ у Дніпровсько-Карпатській операції становили 1 109 528 осіб [33, с. 139]. Це – найвищий показник серед усіх операцій Другої світової війни. Величезними були втрати бойової техніки та озброєння – 7270 гармат і мінометів, 5700 танків і САУ. Високий рівень втрат не завжди був виправданий і фактично компенсував прорахунки вищого військового командування. Зокрема з понад 1,1 млн осіб втрат 270 198 осіб становили безповоротні, тоді як втрати

противника були в 3,5 рази меншими: загалом 350 тис., зокрема 150 тис. безповоротних [46, с. 397].

Найвищі показники середньодобових втрат у Другій світовій війні були в битві за Дніпро – 27 300 осіб [47, с. 99]. Автор праці «Криваві землі» Тімоті Снайдер на презентації україномовної версії книги в Києві в червні 2015 р. у дискусії з авторами цієї статті погодився з результатами досліджень і визнав, що подібних втрат не зазнала жодна армія світу на всіх театрах воєнних дій Другої світової.

У пам'яті прийдешніх поколінь – образи та долі рідних, яким судилося пережити Другу світову. Про цих українців пам'ятає світ: прапор перемоги над рейхстагом серед інших героїв підняв і українець Олександр Берест. Майкл Стренк – американець українського походження – став одним із шести сміливців, які закріпили американський прапор на горі Іводзіма (Японія). Кузьма Дерев'янка підписав акт капітуляції Японії 2 вересня 1945 р. Іван Кожедуб став тричі Героєм Радянського Союзу, здобув 64 повітряні перемоги. За підрахунками О. Филя, поряд з ним ще четверо українців увійшли до списку тридцяти найкращих повітряних асів антигітлерівської коаліції. 2072 українців удостоєні звання Героїв Радянського Союзу; 32 – двічі.

На фронтах Другої світової війни загинули мільйони громадян УРСР та українців – громадян інших держав союзників. Усвідомлюючи всю складність цього питання, спробуємо окреслити військові втрати України та їхню частку в загальних втратах Об'єднаних Націй у боротьбі проти країн Осі.

Найменша загальна кількість безповоротних втрат солдатів та офіцерів призваних (мобілізованих) з території УРСР подається сучасними російськими істориками, зокрема 1 650 тис., за В. Ерлікманом [48, с. 21–35].

У праці «Пам'яті павших» подається кількість «червоноармійців української національності» в загальних втратах, що становила 1 376 000 осіб (15,9% від загальної кількості військових втрат СРСР) [47, с. 86]. Оскільки в підрахунках автори видання брали за основу графу «національність», а не місце проживання, з якого військовозобов'язані призивалися до лав збройних сил СРСР, справжня кількість мобілізованих мешканців республіки, а також тих, які загинули на фронтах і в полоні, виявилася значно більшою, ніж та, що вказувалась у цій та інших книгах. Крім того, за дослідженнями науковців Національного музею історії України у Другій світовій війні, до завершення німецько-радянської війни зараховані були тільки близько 55% загиблих, решта були взяті на облік у повоєнний час.

Л. Рибаківський запропонував застосувати етнодемографічний метод для перерахунку втрат у війні. За його підрахунками, серед безповоротних втрат радянських військових – 1 376,4 тис. українців, у це число включені 130,8 тис. українців, які проживали на території РРФСР. Водночас частка втрат росіян сягнула до 77% від загальносоюзних [49, с. 85–95].

Українські історики піддають сумніву ці дані. За новітніми дослідженнями на підставі сповіщень про загибель, найбільш реальна чисельність безповоротних втрат військовослужбовців радянської армії, призваних з території України (вбитих, загиблих у полоні, від хвороб, самогубств, виконання вироків військових трибуналів, під час бойових дій на боці ворога, зниклих безвісти), оцінюється у 3,3 млн. Ще 1,7 млн мешканців України повернулись із Червоної армії інвалідами [50].

Під час Другої світової війни націонал-соціалістичним (нацистським) та комуністичним тоталітарним режимами українському народові було завдано величезних втрат. У 1941 р. на схід евакуйовано понад 3,5 млн мешканців України – кваліфікованих робітників і спеціалістів, науковців. Упродовж 1942–1944 рр. гітлерівцями було вивезено на роботу до Німеччини (здебільшого насильно) 2,4 млн осіб [51].

Загалом у Другій світовій Україна втратила від 8 млн до 10 млн осіб. Війна не лише призвела до величезних матеріальних, людських втрат, вона вплинула на свідомість, моральний стан мільйонів людей, залишила глибокий слід у їхній пам'яті. Друга світова війна спричинила значні демографічні втрати України. З 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. населення республіки зменшилося з 41 млн до 27,4 млн осіб (це враховуючи, що частина людей уже повернулася з евакуації та діючої армії). Загальні демографічні втрати України від війни, включно з убитими, померлими, жертвами концтаборів, депортованими, евакуйованими, тими, хто відійшов разом з німцями, становлять до 14 млн осіб [52].

Прямі економічні збитки УРСР становили 450 млрд руб. у довоєнних цінах (загальні прямі матеріальні втрати СРСР оцінювались у 679 млрд руб., завданих Радянському Союзові) [53, с. 788]. Якщо ж додати до цього вартість майна, реквізованого німцями, та витрати, пов'язані з бойовими діями, а також інші матеріальні втрати, то обсяг загальних економічних збитків республіки виросте до 1 трлн 200 млрд крб. у цінах 1940 р.

В. Путін заявив, що перемога у війні була б можливою і без українців. За словами російського президента, статистика часів Другої світової війни свідчить, що найбільших втрат зазнала саме РРФСР – більше 70%. Він проголошує, що «війна виграна за рахунок індустриальних ресурсів РФ. Це історичний факт, це все є в документах» [16]. І це лише частина міфів, якими активно оперує Росія. У сучасних умовах Російська Федерація активно використовує пам'ять про Другу світову війну для подальшої мілітаризації, мобілізації суспільства, для обґрунтування реваншизму. Це вкотре було продемонстровано в статті президента Росії до 75-річчя перемоги над нацизмом [54]. Ті символи, які використовує сучасна російська пропаганда для, нібито, увічнення пам'яті про загиблих у війні, сьогодні стали символами агресії проти України.

Заяви нинішнього керівництва РФ про те, що війну можна було би виграти і без України, є образливими та не

відповідають дійсності. Це наруга над пам'яттю загиблих воїнів і знущання над почуттями живих ветеранів. Український народ зробив надзвичайно великий внесок у досягнення перемоги над нацизмом та фашизмом і заплатив за це чи не найвищу ціну в Європі.

Внесок українців у перемогу антигітлерівської коаліції над блоком країн Осі був визнаний ще під час та одразу після завершення Другої світової війни лідерами провідних держав. Показником ролі й місця України у Другій світовій війні стало входження УРСР до складу держав – засновниць ООН у статусі повноправного члена Об'єднаних Націй. А ще перед тим значний внесок України в боротьбу з гітлерівською Німеччиною та її союзниками був публічно визнаний лідерами «великої трійки» Ф. Рузвельтом, Й. Сталіним, В. Черчиллем. Як це відбувалося?

Пропозиції про створення міжнародної організації, яка б у повоєнному світі ефективно запобігала виникненню міждержавних конфліктів, були сформовані урядом США ще у грудні 1939 р. Тоді ж у Державному департаменті був створений комітет для розробки концептуальних положень цієї організації. Напрацювання комітету лягли в основу Атлантичної хартії та Декларації Об'єднаних Націй, котра була підписана у Вашингтоні 1 січня 1942 р. представниками США, Великої Британії, Радянського Союзу та Китайської Республіки. 2 січня до декларації союзників приєдналися ще двадцять дві держави. Тоді вперше з'явився термін «Об'єднані Нації» як протипага Осі «Рим – Берлін – Токіо».

Практично всі дослідники погоджуються з тим, що в 1943 р. відбувся злам у перебігу Другої світової війни. У радянській історіографії ключовими подіями вважаються Сталінградська, Курська битва та оволодіння Дніпровським рубежем. Американські та британські дослідники надають пріоритетного значення розгрому німецько-італійських військ в Африці, перемозі союзників на середземноморському театрі воєнних дій, вторгненню в Італію [21, с. 285–340; 55, с. 378–493].

Втрата стратегічної ініціативи призвела до послаблення блоку країн Осі. У самій Німеччині зростала зневіра в позитивному для неї завершенні війни. Генерал А. Йодль занотував у щоденнику: «З одного кінця в інший країною блукає привид зневіри у майбутньому. Всі малодушні шукають вихід...» [56, с. 530].

Водночас зміцнювалися позиції антигітлерівської коаліції. Для узгодження подальших дій провідних держав назріла потреба в зустрічі їхніх керівників Сталіна, Рузвельта й Черчилля. Так визрівала ідея Тегеранської конференції (28 листопада – 1 грудня 1943 р.). Про це йдеться в листуванні керівників держав від початку серпня 1943 р. [57, с. 170–171; 58, с. 99–101]. На конференції планувалося розглянути воєнні питання, насамперед питання про відкриття другого фронту в Європі. Передбачалося також обговорити основи післявоєнного устрою світу, зокрема створення міжнародної організації забезпечення міжнародної безпеки й міцного миру.

Складні питання, які виносилися на зустріч лідерів «великої трійки», потребували попередніх дипломатичних консультацій. Для цього 19–30 вересня 1943 р. у Москві пройшла конференція міністрів закордонних справ СРСР, США та Великої Британії. У спільній підсумковій декларації конференції, крім інших питань, також згадувалися наміри тісної співпраці під час війни та після її завершення, створення міжнародної безпекової організації, до складу якої на рівних правах мали ввійти представники Об'єднаних Націй (країн, які оголосили війну державам Осі) [59, с. 13]. Відповідні наміри були підтвержені на Тегеранській конференції.

Маючи намір домагатися якнайбільшого впливу на прийняття рішень у майбутній міжнародній організації, Й. Сталін затіяв гру, яку умовно можна назвати «Україна на шляху до незалежності». Ці дії мали як зовнішньополітичний, так і внутрішньополітичний аспекти.

Український фактор завжди істотно впливав на сталінську політику, і це дуже виразно проявилось в 1943 р., коли РСЧА взялася за відвоювання України. Готуючись до наступу в Україні, комуністичне керівництво, як центральне, так і республіканське, розгорнуло ідеологічний наступ. Агітаційно-пропагандистська робота в цей період ґрунтувалася на ідеї «української радянської державності», яка поєднувалася з ідеєю «єдності радянських республік».

Відповідно до наказу Ставки Верховного головнокомандувача 20 жовтня 1943 р. чотири радянські фронти, залучені до битви за Дніпро, були перейменовані на Українські. На думку авторів, перейменування фронтів на Українські на другий день роботи Московської конференції не було випадковим. Уже тоді передбачалися колізії, пов'язані з прагненнями радянської сторони забезпечити участь окремих республік СРСР, зокрема України, в роботі ООН на правах повноправних членів світового співтовариства. Задля цього потрібно було створити ілюзію наявності інститутів державності. Для здійснення цього наміру в лютому 1944 р. були внесені зміни до конституцій СРСР та УРСР, які надавали Україні формальне право мати власні збройні сили. У березні 1944 р. був ухвалений закон «Про утворення військових формувань союзних республік та перетворення Народного Комісаріату Оборони із загальносоюзного в союзно-республіканський Наркомат». Указом Президії Верховної Ради УРСР від 11 березня 1944 р. народним комісаром оборони УРСР був призначений генерал-лейтенант В. Герасименко, який залишався водночас командувачем Київського військового округу. Нарком оборони України, та й сам М. Хрущов, повірили в сталінську гру і взялися за військове будівництво. У березні 1944 року були розроблені та направлені до Москви пропозиції щодо військово-адміністративної реформи в Україні [60]. Передбачалося штаб округу перенести із Києва до Житомира і створити Житомирський та Львівський військові округи (відверто ігноруючи ту обставину, що союзники

ще не дійшли згоди щодо повоєнних кордонів Польщі), водночас зберігши Харківський та Одеський. Ці військові округи мали підпорядковуватися республіканському наркомату оборони. Опрацьовувався його штатний розпис. Пропонувалося звести нову будівлю в Києві для його розміщення. На копії документа стосовно військових округів, яка зберігається у ЦДАГО України, накладена віза «Вопрос решен. 11.05.1944». Однак заходи з розгортання республіканського наркомату та переміщення штабу округу до Житомира загальмувалися [61]. Під московським контролем залишались і самі управління військових округів. Про це, зокрема, свідчить національний склад їхнього керівництва. Серед командувачів чотирьох округів, членів військових рад, начальників штабів, заступників українцем був лише В. Герасименко, серед офіцерів штабу Львівського військового округу – лише троє українців, Одеського – п'ятеро [62; 63].

1 лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон «Про надання Союзним Республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного в союзно-республіканський Народний Комісаріат». У лютому 1944 р. комісаром із закордонних УРСР справ був призначений О. Корнійчук. 19 лютого 1943 р. газета «Правда України» опублікувала статтю О. Корнійчука під назвою «Воз'єднання українського народу в межах своєї держави». Автор наголошував на політичному та етнічному підґрунті радянських претензій на Західну Україну, пригадавши антипольське повстання 1648 р., українське культурне відродження XIX ст. у Львові. Згодом ця стаття була перевидана в інших провідних радянських газетах, ТАРС поширило її за кордоном.

У доповіді на VI сесії Верховної Ради УРСР 1 березня 1944 р. М. Хрущов висунув претензії на Львів та інші області на схід від «лінії Керзона», а також на Холмський регіон та прилеглі до нього території: «Український народ домагатиметься включення до складу Української Радянської держави таких одвічних українських земель, як Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав» [64]. У липні 1944 р. М. Хрущов надіслав Й. Сталіну пропозицію про створення Холмської області в межах Української республіки, зазначивши, що історично ці землі примикали до України, а в минулому їхня частина входила до складу Російської держави.

Згодом, зауважує дослідник С. Плохій, так звану «незалежність України» Москва використала для зміцнення позиції СРСР у переговорах із польськими політичними фракціями щодо майбутнього радянсько-польського кордону. Не лише польські прокомуністичні кола вимушено відмовилися від зазіхань на Львів, коли зіштовхнулися з паралельними претензіями українського уряду на Холм, а й деякі західні політики повірили у відносну автономію радянського уряду в Києві. У день визнання Москвою польського уряду британський кореспондент Р. Паркер стурбовано запитав свого співрозмовника:

«Чи визнають Україна та Хрущов Тимчасовий уряд Польщі?». Державний секретар США Е. Стеттініус зазначив у мемуарах: «Ніхто не міг визначити масштабу труднощів з Україною, ми у Вашингтоні, звичайно, чули розмови під час німецького наступу, що Україна може покинути Радянський Союз» [30, с. 202–203].

Згодом діяльність зі створення ілюзії уявної автономії, якщо не незалежності України, почала дратувати Й. Сталіна. Занадто активний генерал-лейтенант Василь Герасименко, який заходився розписувати штат наркомату оборони України на півтори тисячі осіб та проектувати будівництво грандіозної споруди під наркомат у Києві, був усунений з посади і відправлений для подальшого проходження служби у Прибалтику. «Влітку 1944 р. змінено керівництво українського наркомату закордонних справ. Замість О. Корнійчука призначено досвідченого гравця у міжнародних справах, колишнього секретаря Комуністичного інтернаціоналу Д. Мануїльського. Акцент змістився від пропагандистських дій, де Корнійчук був майстром, до міжнародної політики, в якій Мануїльський мав більше досвіду, ніж навіть його керівник Молотов. Сталін був явно зацікавлений у тому, щоб Україна стала членом Організації Об'єднаних Націй, і для цього їй Наркомат закордонних справ мав очолити професіонал, який міг би повністю використати нову позицію республіки на користь Москви» [30, с. 203].

На конференції в Дамбартон-Оксі (21 вересня – 7 жовтня 1944 р.) делегації союзницької «великої четвірки» (США, Велика Британія, Радянський Союз та Китай) обговорили позиції сторін щодо створення майбутньої міжнародної безпекової організації та її ролі в повоєнному світі. Вимога радянської сторони – надання членства в ООН радянським республікам. У такий спосіб Радянський Союз претендував на більший вплив у вирішенні глобальних політичних питань. Представники інших країн заперечували такий підхід. Учасники конференції цю проблему не розв'язали, тож відклали її до зустрічі лідерів «великої трійки».

Зустріч Ф. Рузвельта, Й. Сталіна та В. Черчилля відбулася під час Ялтинської конференції (4–11 лютого 1945 р.). Роками довкола її наслідків точилися суперечки між політиками, військовиками, науковцями. Багато тонкощів переговорного процесу, механізмів ухвалення рішень, які окреслили картину світоустрою для майбутніх поколінь, залишалися невідомими. Спираючись на нові розсекречені документи, неопубліковані щоденники, листи і протоколи зустрічей, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету професор С. Плохій у своїй монографії нещодавно виклав свою інтерпретацію проблемних питань Ялтинської конференції, зокрема й тих, що стосувалися України.

У процесі обговорення питання щодо підготовки до проведення установчої конференції зі створення ООН

В. Молотов наголосив, що радянська сторона більше не наполягає на членстві всіх 16 республік, і зауважив, що Британія мала в ООН кілька голосів завдяки своїм домініонам (Канаді, Австралії, Південній Африці, Новій Зеландії). Він запропонував надати членство в ООН республікам, які зазнали найбільших жертв у війні – Литві, Білорусії, Україні. Після самої Росії Україна була насправді найвідомішою радянською республікою на Заході. Тому В. Молотов саме на прикладі України проілюстрував заходи радянського керівництва щодо надання республікам «автономності». Під час перерви Сталін повідомив президенту США про те, як він «відчував, що його позиція в Україні була складною та небезпечною. Голосування за Україну було дуже важливим... для радянської єдності» [30, с. 202].

На підтримку радянської позиції встав В. Черчилль. У своїй промові він апелював до внеску України в боротьбу з гітлерівським нашествям. У листі, якого В. Черчилль надіслав з Ялти своєму віце-прем'єр-міністру К. Еттлі вранці 8 лютого, щоб попросити схвалення своєї позиції військовим кабінетом, він пояснив своє бачення ситуації. Радянська сторона зменшила вимоги щодо членства в ООН до двох республік – України та Білорусії. Ці республіки першими зазнали вторгнення і найбільше постраждали у війні. Домініони Британської Співдружності націй наближалися до незалежності поступово й терпляче. Це стало прикладом для Радянського Союзу [30, с. 206; 65, с. 200–202].

Водночас представники США, котрі мали з питання членства радянських республік в ООН заздалегідь сформовану позицію, яка виражалася формулою «одна держава – один голос», не поступалися своїм опонентам. Головуючий на той момент Ф. Рузвельт дипломатично запропонував міністрам закордонних справ обговорити проблемне питання окремо і сформулювати компромісне рішення.

Наступного дня, 8 лютого, міністр закордонних справ Великої Британії Е. Іден доповів, що за результатами наради міністри закордонних справ підтримали пропозицію, щоб серед первинних членів організації були дві радянські республіки. Таки чином, у результаті рішень Ялтинської та Потсдамської конференцій Україну та Білорусію як повноправних членів Об'єднаних Націй було запрошено до Сан-Франциско для участі у створенні ООН. 26 червня делегатами всіх країн був одностайно ухвалений Статут ООН, який був ратифікований Президією Верховної Ради Української РСР 22 серпня 1945 р.

Уже після війни в мемуарах В. Черчилль засвідчить: «З-поміж усіх народів, які опинилися під владою Німеччини, чи не найбільше постраждав український. Але, разом з тим, ціною мільйонів своїх представників зробив величезний внесок у перемогу над нею» [4, с. 863].

Висновки

У Другій світовій війні Україна стала одним з епіцентрів воєнних дій. Це визначило масштаби залучення її людських, сировинних, промислових, енергетичних ресурсів усіма воюючими сторонами, гуманітарних і матеріальних втрат, збитків, заподіяних усім галузям економіки та соціальній сфері, характер окупаційних режимів на цій території. Події воєнної доби актуалізували різноманітні аспекти українського чинника в геополітиці. Перебіг бойових дій на території республіки, евакуаційні заходи радянської влади, грабівницька політика німецьких і румунських окупантів спричинили суцільне спустошення республіки та її депопуляцію. Внесок народу України в перемогу над нацизмом, фашизмом та мілітаризмом, досягнутий у співдії з Об'єднаними Націями, був визнаний лідерами провідних держав світу. Попри дипломатичну гру із «завищеними ставками», яку вів Сталін у рамках контактів членів «великої трійки», участь України як суб'єкта міжнародного права в заснуванні Організації Об'єднаних Націй слід трактувати як легітимізаційний вимір визнання внеску нашого народу в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні, а також акт історичної справедливості.

Те, що Україна вперше офіційно увійшла до світового співтовариства держав як рівноправний учасник, стало вагомим політичним наслідком Другої світової війни. Це було визнано лідерами Об'єднаних Націй, засвідчено в рішеннях міжнародних конференцій союзників у Ялті й Потсдамі, її участю в заснуванні ООН та іншими міжнародними акціями і стало реальним визнанням внеску українців у перемогу над нацизмом у Другій світовій війні. Однак, на нашу думку, цей внесок був визнаний, проте належним чином не визначений. Цей аспект потребує спеціального історичного екскурсу.

Перелік літератури

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 : в 6 т. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС [пред. глав. ред. комиссии П. Н. Поспелов]. – М. : Воениздат, 1960–1965.
2. История второй мировой войны 1939–1945 : в 12 т. / [пред. ред. комиссии в А. А. Гречко] / Институт военной истории МО СССР, Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Институт всеобщей истории АН СССР, Институт истории СССР АН СССР. – М. : Воениздат, 1973–1982.
3. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. : в 3 т. – К. : Политиздат Украины, 1975.
4. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
5. Історія воєнного мистецтва / [С. В. Сидоров, І. І. Фурман, В. М. Грицюк та ін.]. – К. : Національний університет оборони України, 2012. – 300 с.
6. Україна в подум'ї війни. 1941–1945 / П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горелов та ін. – К. : Україна, 2005. – 560 с.

7. Коваль М. В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945) / М. В. Коваль. – К. : Альтернативи, 1999. – 335 с.

8. Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – К. : Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», 1996. – 568 с.

9. Лисенко О. Є. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття / О. Є. Лисенко, Т. В. Пастушенко // Український історичний журнал. – 2017. – № 6. – С. 140–162.

10. Лисенко О. Є. Підсумки Другої світової війни та Україна / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 128–138.

11. Лисенко О. Є. Підсумки Другої світової війни та Україна: методологічні завваги / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії. – 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 7–13.

12. Лисенко О. Є. Україна в період Другої світової війни: україноцентрична версія та світовий контекст / О. Є. Лисенко // Вісник Черкаського університету: наук. журн. / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2012. – № 35 (248). – С. 5–15.

13. Лисенко О. Є. Битва за Дніпро / О. Є. Лисенко, В. М. Грицюк // Віче. – 2013. – № 23. – С. 59–61; № 24. – С. 2–4.

14. Лисенко О. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії / О. Лисенко, Р. Пилявець // Український історичний журнал. – 2019. – № 4. – С. 88–117.

15. Лисенко О. Є. Весняний наступ українських фронтів / О. Є. Лисенко, В. М. Грицюк // Віче. – 2014. – № 5. – С. 36–39.

16. Росія перемогла б у Другій світовій і без України – Путін [Електронний ресурс] / Історична правда. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/short/2010/12/16/9142>.

17. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / В. Косик; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. – Львів, 1993. – 659 с.

18. Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938–1945 / В. Косик; з фр. пер. Р. Осадчук. – Київ; Париж; Нью Йорк: УККА, 1992. – 729 с.

19. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Т. Снайдер; пер. с англ. Л. Журнаджи. – К. : Дуліби, 2015. – 583 с.

20. Снайдер Т. Чорна земля: Голокост як історія і застереження / Т. Снайдер; [наук. ред. В. Склокін; з англ. пер. П. Білак, О. Камишнікова, Т. Родіонова]. – К. : Медуза, 2017. – 394 с.

21. Фуллер Дж. Ф. С. Вторая мировая война, 1939–1945. Стратегический и тактический обзор / Дж. Ф. С. Фуллер. – М. : АСТ; СПб. : Полигон, 2006. – 559 с.

22. Murray W., Millett A. A War To Be Won: Fighting the Second World War / Williamson Murray, Allan R. Millett. – Academic Trade, 2001. – 736 p.

23. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Военно-исторический очерк / [под ред. С. П. Платонова]. – М. : Воениздат, 1958. – 931 с.

24. World War II casualties [Електронний ресурс] / Wikipedia. The Free Encyclopedia. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/World_War_II_casualties.

25. World War II Deaths [Електронний ресурс] / Wikipedia. The Free Encyclopedia. – Режим доступу: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d1/World_War_II_Casualties.svg.

26. Урланис Б. Ц. История военных потерь. Людские потери европейских стран в войнах XVII–XX вв. (Историко-

статистическое исследование) / Б. Ц. Урланис. – СПб. : Полигон, 1998. – 558 с.

27. История второй мировой войны 1939–1945 : В 12 т. / [пред. ред. комиссии А. А. Гречко] / Институт военной истории МО СССР, Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Институт всеобщей истории АН СССР, Институт истории СССР АН СССР. – М. : Воениздат, 1973–1982. – Т. 12 : Итоги и уроки второй мировой войны. – 1982. – 492 с.

28. Арнтц Г. Людские потери во второй мировой войне // Итоги второй мировой войны : [сб. статей / пер. с нем. Л. К. Комоловой; под. ред. И. Н. Соболева]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1957. – С. 592–604.

29. Harrison M. The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison / M. Harrison. – Cambridge University Press, 2000. – 307 s.

30. Плохий С. Ялта. Ціна миру / С. Плохий. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2019. – 414 с.

31. Війна без пощади і милосердя: Партизанський рух у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. Кентій, В. Лоцицький – К. : Генеза, 2005. – 408 с.

32. Артемьев А. П. Братский боевой союз народов СССР в Великой Отечественной войне / А. П. Артемьев. – М. : Мысль, 1975. – 199 с.

33. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / [Г. Ф. Кривошеев, В. М. Андроников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин]. – М. : Вече, 2009. – 384 с.

34. Людские потери СССР в Великой Отечественной войне: Сборник статей научной конференции. 14–15.03.1995. – СПб., 1995.

35. Рыбаковский Л. Л. Людские потери СССР и России в Великой отечественной войне. – М. : Экон-Информ, 2010. – 140 с.

36. Захаров М. В. Накануне великих испытаний / М. В. Захаров. – М. : Воениздат, 1968. – 256 с.

37. Політична історія України. 20 століття : У 6 т. / НАНУ, Ін-т політ. і етнонац. дослід.; Ред. кол. : І. Ф. Курас (гол.), Ю. І. Шаповал, Ю. А. Левенець, В. О. Котигоренко, та ін. – К. : Генеза. – Т. 4 : Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / кер. тому: В. І. Кучер; авт. тому: В. І. Кучер, В. А. Гриневич, В. С. Коваль. – 2003. – 584 с.

38. Грицюк В. М. Стратегічні, фронтові, армійські операції (до питання військової термінології в історичних працях) / В. М. Грицюк, С. В. Сидоров // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2019. – Вип. 21. – С. 94 – 104.

39. Сидоров С. В. Оперативна спадщина Червоної армії в операціях на території України / С. В. Сидоров // Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України. – 2010. – № 1 (3). – С. 21–27.

40. Війна і міф. Невідома Друга світова / за заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. – 272 с.

41. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В. М. Грицюк / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України. Ін-т історії України. (Серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»). – К. : Поліграф. дільниця Ін-ту історії України НАН України, 2010. – 150 с.

42. Історія війн і військового мистецтва : в 3 т. / редкол. : Л. Войтович (відповідальний редактор) та ін. – Т. 3 : Від масових армій до відродження професійних армій (XX – початок

XXI ст.) / [В. Голубко, В. Грицюк, Л. Кривизюк, О. Лисенко – Харків : Фоліо, 2019. – 783 с.

43. Лисенко О. Є. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України) / О. Є. Лисенко, В. М. Грицюк // Український історичний журнал. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – № 5 (518). – С. 4–20.

44. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М. : Воениздат, 1961. – 984 с.

45. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси : [у 2 кн.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України. Ін-т історії України. – Книга перша / [А. Айсфельд, О. Лисенко, В. Грицюк та ін.]. – К. : Наукова думка, 2011. – 735 с.

46. Михалев С. Н. Военная стратегия: Подготовка и ведение войн нового и новейшего времени / С. Н. Михалев. – М. ; Жуковский : Кучково поле, 2003. – 952 с.

47. Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945 / [В. И. Амосов, В. М. Андроников, А. В. Антосяк и др.]; руководитель М. А. Гареев. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1995. – 336 с.

48. Эрлихман В. В. Потери народонаселения в XX веке : справочник / В. Эрлихман. – М. : Издательский дом «Русская панорама», 2004. – 176 с.

49. Рыбаковский Л. Л. Великая Отечественная: людские потери России / Л. Л. Рыбаковский // Социологические исследования. – 2001. – № 6. – С. 85–95.

50. Рибченко Л. В. Людські втрати України у лавах РСЧА під час німецько-радянської війни / Л. Рибченко // Воєнно-історичний вісник: збірник наукових праць Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. – 2020. – Вип. 2 (36).

51. Тронько П. Т. Внесок народу України в Перемогу над німецько-фашистськими загарбниками / П. Тронько // Краєзнавство. – 2005. – № 1–4. – С. 87–90.

52. Лисенко О. Є. Демографічні втрати України у роки Другої світової війни / О. Є. Лисенко, О. Г. Перехрест // Архіви України. – 2015. – № 3. – С. 8–34.

53. Дубик М. Матеріальні збитки України в Другій світовій війні // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: історичні нариси: у 2 кн. – Кн. 2 / ред. кол. : В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2011. – С. 788.

54. Путин В. 75 лет Великой Победы: общая ответственность перед историей и будущим [Электронный ресурс] / Сайт Президента России. – Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/events/president/news/63527/>.

55. Лиддел Гарт Б. Вторая мировая война. Очерк / Базил Лиддел Гарт [пер. с англ.]. – М. : Воениздат, 1976. – 680 с.

56. «Совершенно секретно! Только для командования!» Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / сост. В. И. Дашичев. – М. : Воениздат, 1967. – 752 с.

57. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: в 2 т. – Т. I : Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). – М. : Госполитиздат, 1958. – 408 с.

58. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: в 2 т. – Т. II : Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэнном (август 1941 г. – декабрь 1945 г.). – М. : Госполитиздат, 1958. – 296 с.

59. История Второй мировой войны 1939–1945 : В 12 т. / [Пред. ред. комиссии А. А. Гречко]. – М. : Воениздат, 1973–1982. – Т. 8 : Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. – 1977. – 536 с.

60. Проекты постановлений ГКО по военным округам на Украине. – ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23., спр. 939, арк. 10–13.

61. *Грицюк В. М.* Західна Україна у воєнно-адміністративних реформах періоду Другої світової війни / В. М. Грицюк, В. Й. Пашиньки // Воєнна історія Галичини та Закарпаття : матеріали Всеук. наукової військово-історичної конф. (Львів, 15 квітня 2010 р.). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2010. – С. 373–376.

62. Список генералов и офицерского состава Киевского, Львовского и Харьковского военных округов // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 986, арк. 1–16.

63. Список генеральского и офицерского состава Львовского, Одесского и Харьковского военных округов // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 987, арк. 1–18.

64. Стенограмма, доклад, постановления VI сессии Верховного Совета СССР // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 754, арк. 13.

65. *Черчилль У. С.* Вторая мировая война: в 6 т. – Т. 6: Триумф и трагедия. – М. : ТЕРРА – Книжный клуб, 1998. – 400 с.